

СУТНІСТЬ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Проаналізовано становлення та розвиток поняття “освітнє середовище” у педагогічній науці. Визначено відмінності у поняттях “середовище”, “освітнє середовище”, “освітній простір”. Розглянуто різні підходи до виявлення змісту освітнього середовища у навчальних закладах.

Ключові слова: середовище, освітнє середовище, освітній простір, компонент, компоненти освітнього середовища.

Актуальність проблеми і теми дослідження зумовлена тим, що в умовах соціальної й економічної нестабільності, природовідповідності особистості, знищення простих людських зв'язків стає особливо актуальним розвиток освітнього середовища у навчальному закладі.

При переході до цивілізованого ринку і демократичного суспільства перспективною для розвитку освіти є концепція гуманізації середовища через створення комфортного середовища.

Істотними характеристиками цього середовища є гнучкість, різноманітність, доступність у часі та просторі, які забезпечують людині розуміння саме себе і навколишнього середовища, сприяють виконанню його соціальної ролі. Головною цінністю освіти стає розвиток в людині потреби і можливості вийти за межі того, що вивчається, здібності до самореалізації творчого потенціалу, спрямованості на саморозвиток і самоосвіту. Таке уявлення діаметрально змінює підхід до освіти, особливо в його прогностичній інтерпретації: головне не система жорстко детермінованих освітніх установ по суті, нав'язувана людині й що обмежує свободу вибору, а людина, котра свідомо вибирає індивідуальну освітню траєкторію відповідно до своїх інтересів і здібностей, що визначають його освітні потреби.

Одним з істотних феноменів освітнього процесу є створення комфортного середовища в навчальному закладі. Аналіз психологічної, педагогічної, філософської й історичної літератури, педагогічної практики свідчить про зростаючий інтерес до проблеми, пов'язаної з формуванням, розвитком і становленням сприятливого мікроклімату. Для цих досліджень особливо значущими є праці вчених і педагогів-практиків у галузі вивчення соціального середовища, зокрема: гуманізації середовища Ш. Амонашвілі, Я. Буєвої, Я. Корчака, І. Песталоцці, В. Семенова, Л. Толстого, впливи соціального середовища на розвиток особистості Н. Йорданського, С. Моложавого, В. Шульгина; створення цілісного виховного процесу в середовищі Р. Фахрутдінової; конструювання середовища, що розвиває обдарованість особистості, Н. Гафурової; інтеграції методів дослідження середовища В. Лісицької.

Актуальність теми дослідження визначається суперечностями між: підвищеними вимогами, які висуває сучасне суспільство до випускника ВНЗ і негативним психологічним кліматом у навчальному закладі, що не дає змоги актуалізувати його творчий потенціал; гуманними загальнолюдськими цінностями, ідеалами й установками, що характеризують ВНЗ як спеціально організоване виховне середовище, і реальним розповсюдженням антигуманних цінностей, ідеалів,

мотивів і установок, домінуючих у значній частині сучасного позанавчального середовища студентів; необхідністю інтеграції діяльності всіх учасників освітнього процесу і фактичною відсутністю механізмів її реалізації.

Мета статті – проаналізувати сутність зміст освітнього середовища вищого навчального закладу.

Сучасну вищу освіту зумовлює необхідність створення умов для розвитку, вдосконалення освітнього середовища у ВНЗ. Створення єдиного освітнього і науково-педагогічного простору розглядається в контексті діалогу культур, залучення у різні педагогічні системи загальнолюдських цінностей як життєвих орієнтирів особистості.

Становлення педагога як особистості та як професіонала в процесі включення його в систему вищої освіти вимагає створення низки умов: мотиваційних, стимулювальних, освітніх і тих, що сприяють цілеспрямованому та цілісному розвитку педагога як гуманіста, демократа, гуманітарія, особлива роль у цьому належить освітньому середовищу ВНЗ.

Для виявлення особливостей середовища у ВНЗ необхідно розглянути поняття “середовище”, “освітній простір”, “освітнє середовище”.

Поняття “середовище” не має чіткого й однозначного визначення в світі науки. У найзагальнішому сенсі “середовище” розуміється як оточення.

У тлумачному словнику дається таке пояснення поняттю “середовище”: оточення, сукупність природних і соціально-побутових умов, а також сукупність людей, пов’язаних спільністю цих умов, в яких протікає діяльність людського суспільства, організмів [1].

“Педагогічне середовище” – спеціально, згідно з педагогічними цілями організована система межособистісних відносин і ставлень до світу [2].

У педагогіку термін “середовище” був введений ще в епоху Просвітництва і розумівся як суспільні, матеріальні та духовні умови його існування, формування і діяльності, що оточували людину. У цьому значенні середовище розглядалося як: макросередовище, суспільно-економічна система в цілому (продуктивні сили, сукупність виробничих відносин і соціальних інститутів, свідомість, релігія і культура конкретного суспільства); мікросередовище як безпосереднє соціальне оточення людини (сім’я, колектив і групи різних рівнів) [3].

У вітчизняній педагогіці та психології термін “середовище” з’явився у минулому столітті, коли достатньо часто вживалися поняття “педагогіка середовища” (С. Шацький), “середовище колективу” (Л. Новікова), “навколишнє середовище” (А. Макаренко) [3].

С. Шацьким було розроблено концепцію взаємодії школи із середовищем – педагогіка середовища. Термін “педагогіка середовища”, по-перше, характеризував процес соціалізації особистості в суспільному середовищі; по-друге, характеризував проблему організації виховного процесу всередині школи з урахуванням впливу навколишнього середовища на колектив, і разом з тим – проблему активної участі колективу школи в суспільно корисній діяльності, перетворення середовища. С. Шацький [3] у структурі середовища виділяв: внутрішнє середовище (врахування впливу середовища на ідейно-моральну орієнтацію учнів, на формування їх життєвих планів, на стиль спілкування; врахування впливу засобів масової комунікації на позашкільне спілкування, на вибір внутрішньошкільних заходів); зовнішнє середовище (зв’язки школи із сім’ями, мік-

рорайоном, шефами, громадськістю, угрупованнями, неформальне спілкування поза школою).

Для дослідження проблеми розвивального середовища принципово важливий також педагогічний досвід А. Макаренка, який розвинув думку про те, що вирішення унікальних педагогічних проблем традиційними засобами неможливе. Перед суспільством з усією гостротою постало масштабне соціально-педагогічне завдання: необхідно було створити адекватні форми соціального життя дитячо-дорослого співтовариства і розробляти принципово нову практику освіти [4].

Вирішуючи це завдання, А. Макаренко створив прецедент соціально-педагогічного проектування розвивального середовища, а також заклав основи практичного вирішення цієї проблеми, апробував на практиці схему діяльності зі створення розвивального педагогічного середовища:

- педагогічний задум (для організації діяльності у невизначеній ситуації);
- механізми його реалізації (дитячо-доросла спільність, система різновікового об'єднання, демонстрація зразків педагогічної взаємодії у “живій” комунікації);
- осмислення досвіду діяльності (педагогічні праці).

В основу проектування була покладена ідея штучно створеного процесу, спеціально організованого з педагогічною метою; широка соціальна відвертість освітньої системи, комунікативні відносини з багатоманітними відомствами, виробничими, культурними центрами.

У вітчизняній педагогіці розмежовуються поняття “середовище” і “виховання”. Якщо раніше середовище часто підміняло виховання, то тепер ці поняття починають розглядатися в тріаді: середовище, спадковість і виховання (Б. Ананьєв, Г. Костюк, І. Шмальгаузен).

Пізніше з'являються такі поняття, як “середовище школи” і “середовище колективу” (А. Куракін, Л. Новікова). Середовище школи – це те, що її оточує і з чим школа як соціальний інститут суспільства взаємодіє. Не все в шкільному оточенні входить у поняття “середовище колективу”, а лише те, що стало реальною базою його існування і розвитку.

Характеризуючи поняття “середовище колективу”, Л. Новікова відзначає, що це все те, що оточує колектив і з чим він вступає у взаємодію. Це і та природа, на тлі якої й у взаємодії з якою живуть і розвиваються його члени. Це і зовнішнє середовище – “друга природа”, що оточує колектив у рамках тієї установи, на базі якої він функціонує, і за його межами. Це і світ тих ідей, понять і зразків, з якими стикається колектив і які стають його духовною їжею.

Це і соціальне середовище з властивими йому етичними нормами, функціональними й емоційно-психологічними відносинами. Середовище колективу на будь-якому рівні може бути сприятливим і несприятливим у виховному й освітньому відношенні [6].

Цікавою, на наш погляд, є думка Л. Новікової про те, що використовувати середовище в організації виховних впливів, значить, перетворювати її на провідника управлінських команд і регулятора відносин. Це припускає врахування як негативних і позитивних впливів середовища, так і її потенційних можливостей, який виступає основою проектування розвитку того чи іншого суб'єкта. Таке врахування, на думку автора, включає вивчення того:

- як і в чому середовище сприяє суб'єктові розвитку;
- що і як опосередковано в особистості, котра розвивається, колективі, виховній системі.

З іншого боку, врахування впливів середовища дає можливість:

- пояснити поведінку освітньої системи;
- передбачити хід її подальшого розвитку;
- передбачити зміни, які відбудуться у ній унаслідок взаємодії із середовищем;
- спроектувати систему заходів попереджувального, випереджального чи перетворювального характеру.

Аналіз вищезазначеного дає змогу стверджувати, що середовище можна використовувати:

- при висуненні цілей системи (це означає, повернути певні її сили до розробки цих цілей);
- з діагностичною метою (робити її реєстратором, експертом тощо);
- із проєктувальною метою (включати фахівців у її осмислення, повертати їх до генерування ідей, припущень);
- для організації виховних впливів (перетворювати на провідника управлінських команд).

Ці ідеї розвивалися, сприяючи становленню підходу до вивчення середовища, пов'язаного з ідеями і методами системного аналізу навчально-виховного колективу і його зв'язками із соціальним середовищем, змістом і структурою офіційного та неофіційного спілкування учнів у школі і за її межами, формуванням соціалістичного типу особи та її творчої індивідуальності. Із цією метою створюються спеціальні соціально-педагогічні комплекси. Вивченням соціально-педагогічних комплексів займалися учені: І. Августевич, В. Кузь, Є. Тонков, М. Щетінін.

Тенденції розгляду поняття “середовище” в рамках відкритих педагогічних систем ще більше посилюються у 90-х рр. ХХ ст., коли провідними принципами державної політики в освіті стають: гуманістичний характер освіти, пріоритет суспільних цінностей життя, здоров'я, свободи, розвитку особистості.

Поняття “середовище” поєднується по значущості з освітою, роль якої в сучасному суспільстві неухильно зростає, така підкреслена взаємозалежність понять “середовище” і “освіта” вимагає окремого розгляду.

Аналіз праць С. Вершловського, І. Слободчикова, Г. Сухобської дає змогу відзначити сучасні підходи до розкриття феномену освіти, розгляду його як сфери соціального життя. У цьому контексті освіта, що не зводиться до спеціальної діяльності з освоєння цінностей культури. Зміни до підходів у системі вищої освіти спричиняють зміну статусу, за якого місця для освіти стають центрами освітніх ресурсів, і приводить до реформування класичної системи освіти, коли планування, соціальне й організаційне проєктування, дослідження і експерименти не замикаються в рамках самих педагогічних систем, а зачіпають інші суб'єкти культури і різні соціальні інститути, соціокультурні процеси і рухи [7]. У зв'язку з чим і висувається ідея створення освітнього середовища, здатного забезпечити формування основ нового культурно-освітнього та соціально-педагогічного мислення. Такий підхід дає підстави розглядати поняття освітнього середовища як відображення єдності соціокультурного і духовного життя суспільства та безперервної системи освіти.

Проблема відбору і побудови змісту освітнього середовища впродовж століть привертала увагу вчених і практиків. Аналіз педагогічної літератури за-

свідчує, що ідеї Я. Коменського, Л. Корчака, А. Макаренка, Г. Спенсера та інших педагогів привели до певних змін у визначенні освітнього середовища.

Аналіз праць науковців дав змогу виявити, що під терміном “освітнє середовище” у педагогіці розуміється сукупність умов, котрі впливають на формування і функціонування людини в суспільстві, на наочну і людську обстановку особистості, її здібностей, потреб, інтересів, свідомості.

Поняття “освітнє середовище” корелює з поняттями “освітній простір” і “освітня система”. Незважаючи на схожість, як переконав аналіз праць науковців, ці поняття не тотожні.

Освітнім простором є комплекс умов, чинників, тим або іншим чином пов’язаних між собою і таких, що роблять вплив на освіту людини. Освітній простір може існувати як певна абстрактна система, незалежно від того, хто навчається.

Найзагальніше уявлення про простір пов’язане з порядком розташування (взаємним розташуванням) одночасно співіснуючих об’єктів. Кажучи про освітній простір, ми маємо на увазі комплекс певним чином пов’язаних між собою умов, які можуть робити вплив на освіту людини. При цьому само поняття “освітній простір” не має на увазі включеність того, хто навчається.

Поняття “освітнє середовище” також відображає взаємозв’язок умов, що забезпечують формування людини. У цьому випадку передбачається присутність того, хто навчається в освітньому середовищі, взаємовплив, взаємодія оточення із суб’єктом (у нашому випадку – із тим, хто навчається).

Коли мова йде про освітнє середовище, то мається на увазі вплив умов освіти на того, хто навчається (точно так, як і вплив того, хто навчається на умови, в яких здійснюється освітній процес). Це зворотний вплив за сутністю задає спрямованість певному типу освітнього середовища через включення значущих для людини знань і використання комфортних технологій навчання, що приймаються слухачами. В освітньому просторі більшою мірою фігурують не стільки значущі для слухача освітні завдання, які ставляться самим слухачем, скільки бачення їх з боку організаторів педагогічного процесу – викладачів [7].

Також під “освітнім середовищем” розуміють “частину соціокультурного простору, зону взаємодії освітніх систем, їх елементів, освітнього матеріалу і суб’єктів освітніх процесів”. У свою чергу освітні системи – це соціальні інститути, чия мета – освіта людини.

Освітня система – це основна організаційна одиниця освітнього процесу, що відтворює деякий цілісний фрагмент культурної реальності та що забезпечує розвиток свідомості учня за допомогою його інтеграції з безліччю різноорганізованих культурно значущих навчальних текстів. Освітні системи складаються з певних елементів, які взаємопов’язані між собою. Взаємодія різних елементів освітньої системи або її підсистем спрямована на досягнення загальної для системи мети, загального позитивного результату [6]. Ця мета – навчання, виховання і розвиток особистості. Освітня система може розглядатися як самостійна сфера, усередині якої відбувається взаємодоповнення конкуруючих концепцій у результаті діалогу. Освітня система є відкритою системою з внутрішніми численними нелінійними зв’язками. Також для неї характерна інерційність, її стан змінюється тільки в результаті якісних зрушень усієї внутрішньої структури, котра вимагає тривалість в часі та зацікавленості в змінах всіх її компонентів, що становлять.

Слід зазначити, що в педагогічній літературі часто поняття “педагогічна система”, “освітня система” і “система освіти” використовуються як синоніми.

Крім цього, у педагогічному тезаурусі останнім часом активно використовуються такі поняття, як “єдиний освітній простір”, “територіальна освітня система”, “освітній соціокультурний комплекс”.

Ця ситуація вимагає чіткого визначення понять.

Поняття “єдиний освітній простір” використовується в педагогічній літературі за введенням Є. Ямбургом. Воно припускає “освіту без меж”, розглядаючи в єдності процеси, що відбуваються як у рамках установ і організацій, так і в сім’ї і в інших соціальних інститутах [8]. Поняття “територіальна освітня система” було введено В. Лазаревим і розуміється як складник єдиного освітнього простору, як сукупність пов’язаних між собою освітніх і інноваційних процесів (що відбуваються як в освітніх установах, так і поза ними) і діяльності освітніх установ, органів освіти й інших інститутів на тій або іншій території з управління цими процесами [9]. Центральною ланкою територіальної освітньої системи є спеціально організована відносно цілісна система освітніх установ. Освітній соціокультурний комплекс також розуміється як складник єдиного освітнього простору й у змістовному аспекті дуже близький до поняття “територіальна освітня система”.

Таким чином, під освітньою (педагогічною) системою розуміється сукупність взаємопов’язаних структурних компонентів, спрямованих на досягнення єдиної освітньої мети – формування особистості в цілісному педагогічному процесі.

Освітнє середовище, також як і освітня система, володіє великою мірою складності, оскільки має декілька рівнів – від державного, регіонального до основного свого першоелементу – освітнього середовища конкретного навчального закладу і класу (Н. Крилова).

Вітчизняні науковці до поняття “освітнє середовище” зараховують і освітнє середовище соціокультурних інститутів, шкіл, ВНЗ, установ післядипломної освіти тощо [3]. Учені вважають, що освітнє середовище здатне забезпечувати комплекс можливостей для саморозвитку всіх суб’єктів освітнього процесу.

Так, В. Левін виділяє такі компоненти освітнього середовища:

– соціальний – забезпечує навантаження із забезпечення можливостей задоволення і розвитку потреб суб’єктів освітнього процесу у відчутті безпеки, в збереженні та поліпшенні самооцінки, у визнанні з боку суспільства і в самоактуалізації;

– просторово-предметний – основний принцип організації просторової структури освітнього середовища, що включає гетерогенність і складність середовища, пов’язаність різних функціональних зон, гнучкість і керованість середовища як носія символічного спілкування;

– психолого-педагогічний – становить педагогічне забезпечення розвивальних можливостей, який є оптимальною організацією системи зв’язків між елементами освітнього середовища.

Зважаючи на поняття педагогічної системи в працях сучасних дослідників “...як взаємозв’язку структурних і функціональних елементів, підпорядкованих цілям формування особистості, що вчиться, готовності до самостійного, відповідального і продуктивного вирішення завдань в подальшій системі” (за Н. Кузьміною), можна зробити висновок, що специфічним буде і зміст елементів, складових освітнього середовища [4].

Вважаємо необхідним розгляд цілісності середовища в системі освіти. Так, В. Сагатовський пропонує визначити показники змісту освітнього середовища в цілісності, виділяючи при цьому такі її складові:

- цілісність буття трьох самоцінних започаткувань (людини, людства і природи);
- цілісність людини (у взаємодії його біо-соціо-духовно-індивідуальних властивостей);
- цілісності людської життєдіяльності.

Нам імпонує погляд В. Сагатовського аксіологічної оцінювання взаємодії людини й освітнього середовища і його думка про те, що індивід повинен бути готовий до розумного вибору в процесі самоосвіти завдяки внутрішній духовній атмосфері.

На нашу думку, переконливо, що Б. Боденко, А. Куракін, Ю. Мануйлов, А. Хуторський, розглядаючи поняття “освітнє середовище” як об’єкт педагогічного дослідження, виходять із положення нерозривності освітнього процесу і виховання. Ми згодні з точкою зору вищеперелічених дослідників, які під освітнім середовищем розуміють природне та штучно створене соціокультурне оточення людини, що включає зміст і різні види засобів освіти, здатні забезпечувати продуктивну діяльність студента, слухача, управляючи процесом розвитку особистості за допомогою створення сприятливих для цього умов, до яких належить мотивація тих, хто навчається, особистість вихователя тощо.

Висновки. На основі викладеного можливо розглянути поняття “освітнє середовище” стосовно ВНЗ.

Розвиток до сучасного суспільства в умовах інтеграції наук і діалогу культур змінює базові освітні орієнтири: від “освіти на все життя” – до “освіти крізь усе життя”, до самоосвіти. У зв’язку з цим вища школа орієнтується на підготовку фахівця, здатного працювати не на рівні дій і операцій (коли мета задана і рефлексії не підлягає), а на рівні діяльності (коли мета освітлює сенсом, і у людини виникає можливість вибору). Мова йде не просто про підвищення рівня освіти і самостійності студентів, магістрантів, а й про формування у них здатності до рефлексії, що вимагає створення особливого освітнього середовища.

Список використаної літератури

1. Тлумачний словник сучасної української мови: Загальноживана лексика / за заг. ред. В. Калашника. – Х. : ФОРМ Співак, 2009. – 960 с.
2. Коджаспирова Г.М. Словарь по педагогике / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров. – М. : МарТ, 2005. – 448 с.
3. Шацкий С.Т. Работа для будущего / С.Т. Шацкий. – М. : Просвещение, 1989. – 223 с.
4. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования / Е.В. Бондаревская. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГПУ, 2000. – 352 с.
5. Веряев А.А. От образовательных сред к образовательному пространству: понятие, формирование, свойства / А.А. Веряев, И.К. Шалаев // Педагог. – 1998. – № 4. – С. 9–14.
6. Гинецинский В.И. Проблема структурирования образовательного пространства / В.И. Гинецинский // Педагогика. – 1997. – № 3. – С. 10–15.
7. Данилюк А.Я. Теоретико-методологические основы проектирования интегральных гуманитарных образовательных пространств : автореф. дис. ... д-ра пед. наук / А.Я. Данилюк, 2001. – 20 с.

8. Ямбург Е.А. Школа для всех / Е.А. Ямбург. – М., 2001. – 153 с.
9. Поташник М.М. Управление развитием школы / М.М. Поташник, В.С. Лазарев. – М. : Новая школа, 1995. – С. 48–74.
10. Семенов В.Д. Взаимодействие школы и социальной среды: Опыт исследования / В.Д. Семенов. – М. : Педагогика, 1986. – 112 с.

Стаття надійшла до редакції 28.01.2013.

Макар Л.М. Суть образовательной среды в образовательном процессе

Проанализировано становление и развитие понятия “образовательная среда” в педагогической науке. Определены отличия в понятиях “среда”, “образовательная среда”, “образовательное пространство”. Рассмотрены разные подходы к выявлению содержания образовательной среды в учебных заведениях.

Ключевые слова: *среда, образовательная среда, образовательное пространство, компонент, компоненты образовательной среды.*

Makar L.M. The essence of the educational environment in the educational process

Analyzed the formation and development of the concept of "learning environment" in teaching science. Identified differences in the concepts of "environment", "learning environment", "educational environment." Considered ra-znye approaches to identifying the content of the educational environment in educational settings.

Key words: *environment, educational environment, educational space, the component parts of the educational environment.*